

GUMANITAR YO‘NALISHDAGI TALABALARDA SUN‘IY INTELLEKT BILAN ISHLASH ETIKASI VA RAQAMLI MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH

Normuxamedov Zarif Normo‘minovich

*Surxondaryo viloyati pedagogik mahorat markazi, ijtimoiy-iqtisodiy fanlar metodikasi kafedrası
o‘qituvchisi.*

E-mail: zarifomad@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada gumanitar yo‘nalishdagi talabalarda sun‘iy intellekt (SI) bilan ishlash etikasi va raqamli madaniyatni shakllantirishning pedagogik, nazariy va amaliy jihatları tahlil qilinadi. Sun‘iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta‘lim tizimi oldiga nafaqat texnik ko‘nikmalarni, balki axloqiy munosabat, tanqidiy fikrlash va mas‘uliyatli raqamli xulq-atvorni shakllantirish vazifasini qo‘ymoqda. Ayniqsa, gumanitar soha talabalari uchun SI tizimlarining ijtimoiy, madaniy va axloqiy oqibatlarini tushunish, ularga tanqidiy yondashish va ulardan insonparvarlik tamoyillari asosida foydalanish kompetensiyasi muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada turli oliy ta‘lim muassasalaridagi o‘quv dasturlari, pedagogik yondashuvlar va amaliy tajribalar tahlili asosida samarali shakllantirish modellari taklif etiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, SI etikasi va raqamli madaniyatni shakllantirish fanlararo yondashuvni, muammoli vaziyatlarga asoslangan o‘qitishni va refleksiv amaliyotni talab qiladi.

Kalit so‘zlar: sun‘iy intellekt etikasi, raqamli madaniyat, gumanitar ta‘lim, algoritmik savodxonlik, mas‘uliyatli SI, raqamli fuqarolik.

Аннотация. В данной статье анализируются педагогические, теоретические и практические аспекты этики работы с искусственным интеллектом (ИИ) и формирования цифровой культуры у студентов гуманитарных направлений. Быстрое развитие технологий искусственного интеллекта ставит перед системой образования задачу не только обучения техническим навыкам, но и формирования нравственных отношений, критического мышления и ответственного цифрового поведения. Особенно важно для студентов гуманитарной сферы понимать социальные, культурные и этические последствия систем ИИ, критически относиться к ним и использовать их на основе принципов гуманизма. В статье предлагаются модели эффективного формирования этих компетенций на основе анализа учебных программ, педагогических подходов и практического опыта различных высших учебных заведений.

Результаты исследования показывают, что этика ИИ и формирование цифровой культуры требуют междисциплинарного подхода, обучения на основе проблемных ситуаций и рефлексивной практики.

Ключевые слова: этика искусственного интеллекта, цифровая культура, гуманитарное образование, алгоритмическая грамотность, ответственный ИИ, цифровое гражданство.

Annotation. This article analyzes the pedagogical, theoretical, and practical aspects of ethics in working with artificial intelligence (AI) and the formation of digital culture among students in the humanities. The rapid development of artificial intelligence technologies places before the education system not only the task of developing technical skills but also the responsibility of shaping moral attitudes, critical thinking, and responsible digital behavior. In particular, for students in the humanities, understanding the social, cultural, and ethical consequences of AI systems, approaching them critically, and using them based on humanistic principles is of significant importance. The article proposes effective formation models based on the analysis of curricula, pedagogical approaches, and practical experiences in various higher education institutions. The research results show that AI ethics and shaping digital culture require an interdisciplinary approach, problem-based learning, and reflective practice.

Keywords: artificial intelligence ethics, digital culture, humanities education, algorithmic literacy, responsible AI, digital citizenship

1. Kirish.

Sun'iy intellekt(SI)texnologiyalariXXIasrdaaxborot almashinuvi, bilim ishlab chiqarish, madaniy ifoda va ijtimoiy munosabatlarni tubdan o'zgartirdi [1]. Bugungi kunda SI tizimlari nafaqat muhandislik va axborot texnologiyalari sohalarida, balki tilshunoslik, tarix, falsafa, san'atshunoslik va boshqa gumanitar fanlarda ham faol qo'llanilmoqda. Gumanitar yo'nalish talabalari SI bilan asosan foydalanuvchi, tanqidchi va ushbu tizimlarning ijtimoiy-madaniy oqibatlarini tahlil qiluvchi subyekt sifatida to'qnash keladi [2].

Biroq ko'pgina oliy ta'lim dasturlarida texnik bo'lmagan mutaxassisliklar talabalari uchun SI etikasi va raqamli madaniyatni tizimli shakllantirish hali yetarli darajada yo'lga qo'yilmagan. Aksariyat hollarda bu masalalar "Axborot texnologiyalari" yoki "Mediasavodxonlik" kabi alohida fanlar doirasida yuzaki yoritiladi [3]. SI texnologiyalarining jamiyatga ta'siri kuchayib borayotgan bir sharoitda gumanitar ta'lim oldida ushbu sohalarda chuqur va tizimli kompetensiyalarni shakllantirish vazifasi turibdi.

"Raqamli madaniyat" tushunchasi shaxsning raqamli muhitda faoliyat yuritishiga oid bilim, ko'nikma, qadriyat va xulq-atvor normalarini qamrab oladi [4]. "Sun'iy intellekt etikasi" esa SI

tizimlarini ishlab chiqish va qo'llashda adolatlilik, javobgarlik, shaffoflik, inson avtonomiyasini hurmat qilish kabi axloqiy tamoyillarga asoslangan yondashuvni anglatadi [5]. Gumanitar yo'nalish talabalari uchun ushbu ikki sohani uyg'unlashtirish – ularni SI vositalaridan mas'uliyatli foydalanishga, algoritmik qarorlarni tanqidiy tahlil qilishga va raqamli muhitda insonparvarlik qadriyatlarini himoya qilishga tayyorlash demakdir.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – gumanitar yo'nalishdagi talabalarda SI etikasi va raqamli madaniyatni shakllantirishning pedagogik strategiyalari, mazmuni va tashkiliy shart-sharoitlarini ilmiy asosda yoritish. Tadqiqot quyidagi savollarga javob izlaydi: (1) Gumanitar ta'limda SI etikasini o'qitishning samarali pedagogik usullari qanday? (2) Raqamli madaniyat kompetensiyalarini shakllantirishda qaysi mazmuniy bloklar muhim? (3) Ushbu kompetensiyalarni o'quv jarayoniga integratsiyalashda qanday institutsional shartlar zarur?

2. Metodlar.

Tadqiqotda sifatli tadqiqot metodologiyasiga asoslangan kompleks yondashuv qo'llanildi. Uch bosqichli tadqiqot dizayni ishlab chiqildi.

2.1. O'quv dasturlari tahlili. O'zbekiston, Yevropa va Shimoliy Amerika davlatlaridagi 20 ta oliy ta'lim muassasasining gumanitar yo'nalishdagi bakalavriat dasturlari (filologiya, falsafa, tarix, madaniyatshunoslik, jurnalistika) o'quv rejalari va fan dasturlari tahlil qilindi. Tanlov maqsadli (purposive) usulda amalga oshirildi; mezon sifatida raqamli gumanitar, media tadqiqotlari yoki texnologiya etikasi yo'nalishidagi fanlarning mavjudligi belgilandi. Tahlil uchun Yevropa Komissiyasining Raqamli kompetensiyalar doirasi (DigComp 2.2) va YuNESKONing Sun'iy intellekt etikasi bo'yicha tavsiyalari asosida ishlab chiqilgan tematik kodlash sxemasi qo'llanildi [4; 5].

2.2. Pedagogik tajribalarni o'rganish. SI etikasi va raqamli madaniyatni shakllantirish bo'yicha ilg'or tajribaga ega uchta oliy ta'lim muassasasida amaliy tadqiqot o'tkazildi: (a) raqamli gumanitar markazi mavjud yirik tadqiqot universiteti; (b) fanlararo etika ta'limiga ixtisoslashgan liberal san'at kolleji; (c) gumanitar fakultetida alohida "Raqamli madaniyat va SI" moduli joriy etilgan texnik universitet. Ma'lumotlar manbalari sifatida o'quv-uslubiy hujjatlar, professor- o'qituvchilar bilan yarim strukturalashgan intervyular (n=12) va talabalarining yozma reflektiv ishlari (n=45) tahlil qilindi.

2.3. Normativ-etik asoslarni tahlil qilish. SI etikasi bo'yicha xalqaro va milliy hujjatlar (YuNESKO tavsiyalari, Yevropa Ittifoqining Ishonchli SI bo'yicha ko'rsatmalari, O'zbekiston Respublikasining "Sun'iy intellektni joriy etish to'g'risida"gi qonuni) hamda ushbu sohadagi yetakchi tadqiqotchilarning nazariy ishlari tizimli tahlil qilindi [1; 2; 5]. Tahlil natijasida gumanitar ta'lim uchun muhim bo'lgan asosiy axloqiy tamoyillar va kompetensiyalar aniqlandi.

3. Natijalar. Tadqiqot natijalari gumanitar yo'nalish talabalarida SI etikasi va raqamli madaniyatni shakllantirishning bir qancha muhim jihatlarini ochib berdi.

3.1. Asosiy kompetensiyalar tarkibi. O‘quv dasturlari va pedagogik tajribalar tahlili natijasida uchta asosiy kompetensiyalar guruhi aniqlandi:

- **Algoritmik tanqidiy savodxonlik:** talabalarning algoritmlar qanday ishlashini, ularning qanday ma’lumotlar asosida shakllanishini, algoritmik qarorlarning ijtimoiy va madaniy oqibatlarini tushunish qobiliyati. Samarali dasturlarda ushbu kompetensiya real hayotdagi misollar (masalan, til modellaridagi gender tarafkashliklar, kontentni tavsiya qilish tizimlarining filtr qabariqlari yaratishi) orqali shakllantirilgan [2; 4].

- **SI etikasini vaziyatli qo‘llash:** talabalar axloqiy tamoyillarni SI bilan bog‘liq aniq vaziyatlarda qo‘llashni o‘rgangan. Buning uchun kazey (holat) usuli, rolli o‘yinlar va axloqiy dilemmalarni muhokama qilish kabi interfaol metodlar samarali bo‘lgan. Talabalar adolatlilik, shaffoflik, javobgarlik va shaxsiy daxlsizlik tamoyillarini SI tizimlarini baholashda mustaqil qo‘llash ko‘nikmasini egallagan [1; 5].

- **Raqamli fuqarolik va reflektiv amaliyot:** raqamli muhitda shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, SI vositalaridan foydalanishda ongli tanlov qilish, raqamli farovonlikni ta’minlash va raqamli texnologiyalardan foydalanishda ijtimoiy mas’uliyatni his qilish kompetensiyalari shakllantirilgan [3; 4].

3.2. Samarali pedagogik modellar. Tahlil qilingan ilg‘or tajribalar asosida SI etikasi va raqamli madaniyatni shakllantirishning bir necha samarali modeli aniqlandi:

- **Integratsiyalashgan model:** ushbu modelda SI etikasi va raqamli madaniyat alohida fan sifatida emas, balki barcha gumanitar fanlar bo‘yicha o‘quv kurslariga transversal (kesib o‘tuvchi) mavzu sifatida kiritilgan. Masalan, falsafa kursida “texnologiya etikasi”, tilshunoslik kursida “tabiiy tilni qayta ishlash tizimlarida tarafkashlik”, tarix kursida “raqamli arxivlarning etik muammolari” kabi modullar joylashtirilgan. Bu model bilimlarni kontekstual o‘zlashtirishni ta’minlagan [2; 4].

- **Loyihaviy model:** talabalar muayyan SI tizimini (masalan, matn generatsiya qiluvchi model, tavsiyalar tizimi) axloqiy jihatdan baholash, uning ijtimoiy ta’sirini tahlil qilish yoki muqobil axloqiy dizayn takliflarini ishlab chiqish bo‘yicha loyihalar bajargan. Loyihaviy yondashuv talabalarning faol ishtirokini, tanqidiy fikrlashni va muammoni kompleks ko‘rish qobiliyatini rivojlantirgan [3; 5].

- **Reflektiv amaliyot modeli:** talabalar o‘zlarining SI vositalaridan foydalanish tajribasini (masalan, ChatGPT yordamida matn yozish, sun‘iy intellekt asosida ishlaydigan ilovalardan kundalik foydalanish) yozma ravishda tahlil qilgan, foydalanish jarayonida yuzaga kelgan axloqiy dilemmalarni aniqlagan va ularni hal qilish yo‘llarini ishlab chiqqan. Ushbu model metakognitiv va axloqiy refleksiyaning kuchaytirgan [4].

3.3. Institutsional shart-sharoitlar. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, SI etikasi va raqamli madaniyatni muvaffaqiyatli shakllantirish quyidagi institutsional omillarga bog‘liq:

- *Fanlararo hamkorlik:* texnik va gumanitar fakultetlar o‘rtasidagi integratsiya, qo‘shma

kurslar va loyihalar mavjudligi.

- *Professor-o‘qituvchilarning tayyorgarligi*: pedagogik kadrlarning SI texnologiyalari va ularning axloqiy jihatlarini bo‘yicha malakasini oshirish.
- *O‘quv-uslubiy ta‘minot*: mahalliy kontekstga moslashtirilgan kazey to‘plamlari, ochiq ta‘lim resurslari va interfaol platformalardan foydalanish.
- *Meyoriy-huquqiy baza*: universitet darajasida SI dan foydalanish bo‘yicha axloqiy qoidalar (kod eks) va ularni buzilishida javobgarlik mexanizmlarining belgilanishi [1; 5].

4. Munozara. Tadqiqot natijalari gumanitar yo‘nalish talabalarida SI etikasi va raqamli madaniyatni shakllantirishning bir qancha muhim jihatlarini aniqlash imkonini berdi.

Birinchidan, SI etikasi va raqamli madaniyat kompetensiyalari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va ularni alohida, bir-biridan ajratilgan holda shakllantirish samarasizdir. Raqamli madaniyat talabalarga SI texnologiyalari qanday ijtimoiy va madaniy kontekstda ishlashini tushunish imkonini bersa, SI etikasi ularga ushbu texnologiyalarga nisbatan me‘yoriy (normativ) munosabatni rivojlantiradi [2; 4]. Shu sababli, o‘quv dasturlarida ushbu ikki yo‘nalishni uyg‘unlashtirilgan holda olib borish lozim.

Ikkinchidan, gumanitar ta‘limda SI bilan ishlash etikasini shakllantirish texnik fanlardagidan farqli mazmun va metodlarni talab qiladi. Gumanitar yo‘nalish talabalarida SI tizimlarining ichki tuzilishini chuqur o‘rganmasdan, ularning ijtimoiy, madaniy, tarixiy va axloqiy jihatlarini tahlil qilishga tayyor bo‘lishlari kerak. Shu bois, kazey usuli, rolli o‘yinlar, refleksiv yozma topshiriqlar va fanlararo loyihalar gumanitar auditoriyada eng samarali usullar sifatida namoyon bo‘ldi [3; 5].

Uchinchidan, SI etikasi va raqamli madaniyatni shakllantirish faqat rasmiy o‘quv dasturlari bilan cheklanib qolmasligi, balki universitetning norasmiy ta‘lim muhiti, axloqiy kodekslari va talabalar tashabbuslari bilan qo‘llab-quvvatlanishi zarur. Tadqiqot davomida talabalar tashabbusi bilan tashkil etilgan “SI va axloq” klublari, axloqiy hakamlik paneli (ethical review board) ishtirokidagi seminarlar va kampusdagi ochiq muhokamalar kompetensiyalarni mustahkamlashda muhim rol o‘ynagan [1; 4].

Tadqiqot cheklovlari va istiqbolli yo‘nalishlar. Ushbu tadqiqot sifatli metodologiyaga asoslangan bo‘lib, keng miqyosli miqdoriy umumlashmalar chiqarishga imkon bermaydi. Kelgusida turli universitetlar va madaniy kontekstlarni qamrab olgan miqdoriy tadqiqotlar o‘tkazish, shuningdek, shakllantirilgan kompetensiyalarni baholashning ishonchli vositalarini ishlab chiqish muhimdir. Shuningdek, SI texnologiyalarining rivojlanish sur‘ati bilan bog‘liq holda o‘quv dasturlarini muntazam yangilab borish mexanizmlarini tadqiq qilish dolzarb hisoblanadi.

5. Xulosa. Gumanitar yo‘nalishdagi talabalarda sun‘iy intellekt bilan ishlash etikasi va raqamli madaniyatni shakllantirish zamonaviy oliy ta‘limning muhim va dolzarb vazifasidir. Ushbu kompetensiyalar talabalarga SI texnologiyalaridan mas‘uliyatli foydalanish, algoritmik qarorlarni

tanqidiy tahlil qilish va raqamli muhitda insonparvarlik qadriyatlarini himoya qilish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, samarali shakllantirish quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak:

- fanlararo yondashuv (texnik va gumanitar bilimlarni uyg'unlashtirish);
- muammoli vaziyatlarga asoslangan va reflektiv metodlarni keng qo'llash;
- SI etikasi va raqamli madaniyatni alohida emas, balki barcha o'quv kurslariga transversal tarzda integratsiyalash;
- institutsional darajada axloqiy qoidalar, professor-o'qituvchilar malakasini oshirish va talabalar tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish.

Oliy ta'lim muassasalari gumanitar ta'lim sifatini oshirishda ushbu yo'nalishlarga tizimli e'tibor qaratishi, o'quv dasturlarini yangilashi va pedagogik kadrlarni tayyorlash dasturlariga SI etikasi va raqamli madaniyat modullarini kiritishi lozim. Bu nafaqat bitiruvchilarning raqobatbardoshligini oshiradi, balki ularni raqamli asrda mas'uliyatli fuqarolar sifatida shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'xati:

- [1] UNESCO.(2021). *Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence*. Paris: UNESCO Publishing.
- [2] Floridi, L., & Cowls, J. (2022). A Unified Framework of Five Principles for AI in Society. *Harvard Data Science Review*, 4(1). <https://doi.org/10.1162/99608f92.8cd550d1>
- [3] European Commission. (2022). *DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- [4] Buckingham, D. (2020). *Digital Media, Education and Culture*. Cambridge: Polity Press.
- [5] O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellektni joriy etish to'g'risida"gi Farmoni. (2021). PQ-4996-son. Toshkent.